

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	2
II. A kutatás módszertana	2
1. A betegségnevé definíciója	2
2. Források.....	3
III. Lexikológiai elemzés	4
1. Metaforikus betegségnevek	4
2. Metonimikus betegségnevek	6
3. Az ok-és tünetcentrikus betegségszemlélet	8
4. Morfológiai sajátosságok.....	10
5. Nem elemzett betegségnevek	12
6. Érintkezések más szókészleti területekkel.....	12
IV. Betegségnevek metaforikus használata.....	13
1. A kognitív metaforaelmélet.....	13
2. A betegségnevek absztrakt értelmű használata	14
3. Az idiomatikus kifejezések, „hétköznapi” metaforák és a „hétköznapi” idiomatikus kifejezések.....	15
4. Udmurt nyelvi példák az idiomatikus kifejezésekre.....	17
5. Udmurt nyelvi példák a „hétköznapi” idiomatikus kifejezésekre	17
6. Udmurt nyelvi példák a „hétköznapi” metaforákra.....	18
7. A kérdőív	18
a) A kérdőív felépítése.....	18
b) A kérdőív kiértékelése.....	20
V. Metaforikus leképzések.....	24
VI. Eredmények	31
1. A lexikológiai vizsgálat eredményei	31
2. A betegségnevek metaforikus használata.....	34
Bibliográfia.....	36

I. Bevezetés

Dolgozatom témája az udmurt betegségnevek metaforikus használata a kognitív metaforaelmélet keretében. Ehhez először lexikológiai szempontból bemutatom a betegségnevek általános jellemzőit az udmurt nyelvben. Ezen belül a névadás motivációjára, illetve a szókészlet alaktani sajátosságaira helyezem a hangsúlyt. Továbbá röviden kitérek még a vizsgált szómező más szókészleti területekkel való érintkezésére is.

Ezek után ismertetem, hogy jellemzően milyen betegségnevek használatosak absztrakt jelentéssel, milyen kifejezésekben lelhető meg a metaforikus használat. Megkísérlem megfejteni a használat okát (a metafora alapját), majd ezeket a kifejezéseket elemezve kialakítani a megfeleltetéseket (leképezéseket), feltérképezni azokat a céltartományokat, ahol egy betegségnevet szolgál forrástartományként.

II. A kutatás módszertana

1. A betegségnevet definíciója

A kutatásához mindenképp szükséges egy betegségnevet-definíció, amely alapján eldönthető, hogy az adott szó betegségnevetnek minősül-e vagy sem. A vizsgálat során minden olyan elnevezést betegségnevetnek tekintettem, amely valamilyen patológus állapotot ír le.

Patológus állapotként kezeltem minden olyan esetet, amikor valamilyen szerv működése nem tekinthető rendeltetésszerűnek (Elekes 2010:1). Kérdéses volt, hogy ez alapján a különféle tünetek (*köhögés, orrfolyás*), fájások (*fejfájás, fogfájás*)¹, vagy akár bőrelváltozások, sebek (*kiütés, tályog*) megnevezései betegségnevetnek tekinthetők-e. Munkám során én akként kezeltem őket, mert habár a mai nyelvhasználó nem feltétlenül mondaná a *seb* szóra, hogy betegségnevet, ebben az esetben is a normális, egészséges állapothoz képest valamilyen elmozdulás figyelhető meg.

¹ Habár betegségnevetnek tekintettem az olyan jelentésű lexémákat, mint 'fejfájás', 'fogfájás', 'hátfájás', külön nem emeltem be az elemzett szavak közé, mert az ilyen jellegű kifejezések felépítését később részletesen ismertetem, illetve azért sem, mert erre az analógiára számos betegségnevet „gyárthatunk”, ám jelen dolgozat céljának nem azt tartom, hogy minél több elnevezést gyűjtssek össze, hanem hogy az egyes elnevezési mintákat bemutassam.

Továbbá igen körülményes (talán lehetetlen) dolog lenne meghatározni, hogy egy elnevezés meddig számít egy tünet megnevezésének, és honnantól tekinthető betegségnévnek. Jelen kutatás során feleslegesnek tartottam ilyen jellegű elkülönítést tenni, mert úgy vélem, az egyéni nyelvhasználatától függ ennek a kérdésnek az eldöntése, nem lehet rá univerzális választ adni. Azért sem tartom lényegesnek a tünet-betegségnév határ magállapítását, mivel a népi gyógyászat terminológiáját vizsgáltam, nem az orvosiét. Frake (1980: 72) szerint a népi orvoslás mindig a betegség egyedi okát, eseményét keresi, bízva abban, hogy az ok megszüntetésével a probléma is eltűnik. Ez alapján egy seb vagy valamilyen fájdalom észlelésekor a fő kérdés nem az volt, hogy „Minek a tünete ez?”, hanem inkább az, hogy „Mi okozta ezt?”. Vagyis az egyes jelenségeket nem egy nagyobb koncepcióban rendezték el, hanem – ahogy korábban is említettem – az egyedi okot keresték. Így az olyan megnevezések, amelyeket ma már tünetként értékelnénk, joggal tekinthetők betegségnévnek.

2. Források

A lexikológiai elemzés, illetve a betegségnevek metaforikus használatának kutatása során több forrásból dolgoztam. Írott forrásaim között szerepel Munkácsi Bernát *Votják népköltészeti hagyományok* (1887), Kozmács István *Udmurt-magyar szótár* (2002), К. Дзюина *Краткий удмуртско-русский фразеологический словарь* (1967) és К. Н. Дзюина *Средства образного выражения в удмуртском языке* (1996) című munkája. Ezen kívül készítettem egy kérdőívet, melyet eljuttottam az udmurt beszélőkhöz – az itt adott válaszokat az udmurt anyanyelvi lektor szóbeli közléseivel együtt szintén beépítettem a korpuszba.² A lexikológiai elemzés korpusza 56 lexémát tartalmaz, míg a metaforikus használatot vizsgáló 51 kifejezést. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy ezekben a kifejezésekben már jóval kevesebb féle betegségnév szerepel.

A kutatás során nem alkalmaztam dialektális vagy kronologikus csoportosítást és nem fókuszáltam egy adott nyelvjárás vagy egy adott nyelvállapot elemeire.

A betegségneveket, kifejezéseket kétnyelvű szótárak (Kozmács István *Udmurt-magyar szótár* [2002] és Munkácsi Bernát *A votják nyelv szótára* [1990]), illetve az udmurt anyanyelvi lektor segítségével fordítottam és értelmeztem. Az anyanyelvi adatközlő Jekatyerina Szuncova, 29 éves, udmurt lektor a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Finnugor Nyelvtudományi Tanszékén.

² A kérdőívről részletesebben (IV/7.)

Minden lexémát és kifejezést a forrásban használt írásrendszertől függetlenül a mai udmurt nyelv hivatalos írásrendszerében, a cirillbetűs írásban közlök.

III. Lexikológiai elemzés

A lexikológiai jellemzés során azt vizsgáltam, hogy a (1) betegségneve elnevezésének alapja metafora vagy metonímia, (2) az ok- vagy tünetcentrikus szemlélet érvényesül-e a megnevezésben, (3) egyszerű, képzett, vagy összetett szóval fejeződik-e ki, illetve hogy (4) a szócsoporthoz milyen más szóképzési területekkel érintkezik. Nem fogom mind az 56 lexémát részletesen bemutatni, mivel a dolgozat fő profilja nem a lexikológiai jellemzés, hanem a metaforikus használat feltérképezése. Ezért azokról írok elsősorban alaposan, amelyek szerepet játszanak az absztrakt használatban, illetve amelyek jól reprezentálják az egyes névadási mintákat.

A népi gyógyászat betegség-elnevezései túlnyomó részt valamilyen helyettesítésen alapulnak (ezért lehet vizsgálni, hogy metaforikus, vagy metonimikus-e a betegségneve³). Ez főképpen a tabuhoz köthető, hiszen a betegséget a legtöbb esetben valamiféle szégyellnivaló devianciának tekintették, amiről nem illet beszélni (gyakran ma is ez a hozzáállás tapasztalható). Ez az oka az elnevezések metaforikus, illetve metonimikus jellegének. Továbbá univerzális jelenség a nyelvekben, hogy az absztrakt, elvont jelenségek konkrétabb fogalmi területek lexémái segítségével fejeződnek ki. (Kövecses-Benczes 2010: 91)

A népi gyógyászat és a hozzá tartozó terminológia kapcsán pedig mindenképp meg kell említeni a hitvilág fontosságát is.

1. Metaforikus betegségnevek

A metafora használatakor a helyettesítés valamilyen analógia, hasonlóság alapján megy végbe, amelyet a két különböző tárgy, vagy jelenség között észlelünk. (Szathmári 2008: 309) A metaforikus helyettesítés során az azonosító (konkrét) és az azonosított (absztrakt) a fogalmi rendszerünk két különböző, „távoli” pontjáról származik. (Kövecses-Benczes 2010: 93) Továbbá az azonosítónak már van egy korábbi, kézzelfoghatóbb jelentése, amely alapvetőbb fizikai tapasztalatokhoz köthető (emiat lehet egyáltalán azonosító). Ezt a ráruházott új jelentés mellett is megtartja. (Szikszainé 2007: 428) Rövid példával illusztrálva: sem a tyúknak, sem a tyúk szemének nincs semmiféle köze a *tyúkszem* nevű bőrbetegséghez,

³ Nem minden betegségneve esetében állapítható meg, hogy metafora vagy metonímia az elnevezés alapja, illetve nem minden betegségneve motivációs alapja metafora vagy metonímia.

a megnevezés egyetlen oka az alaki hasonlóság a két dolog között. Emellett természetesen a *tyúk* és a *szem* is megtartja eredeti, konkrét jelentését.

A betegségnevek között a metaforikus elnevezések képezik a legrégebbi réteget. (Magyar 2000: 162) Gyakori, hogy ezek a megnevezések valamilyen állat, növény, hétköznapi tárgy nevéhez kötődnek. Ehhez köthető az a hiedelem, hogy a csúszó-mászó állatok (kígyó, béka, gyík, pók, bogár) az ember testnyílásain keresztül bemászva mindenféle problémát okoznak. (Magyary-Kossa 1929: 285–287) Példaként állíthatjuk a gyomrot háborgató békát (ha valaki sokat iszik, *béka nő a hasában*), vagy a bogarat, ami a fejbe költözve zavart okoz (valaki *bogaras*). A másik ok a már fent említett univerzális jelenség, miszerint az emberek az ismeretlen jelenségeket, folyamatokat az általuk jól ismert környezet alapján azonosították, próbálták magyarázni, így például egy állat külső vagy belső tulajdonságait a betegség tulajdonságaihoz hasonlították. (Kuna 2010) A fenti *tyúkszem* az alaki hasonlóságra szolgál példaként. A tulajdonságok közti megfeleltetés érvényesül a *szamárköhögés* esetében. A kórlefolyás második szakaszára jellemző erős köhögés, majd az azt követő hangos húzó belégzés a szamár hangjára emlékeztet.

Az udmurt korpuszban tíz darab metaforikus megnevezést találtam. Ezek a következők: *зужло* („köröm” + főnévképző) 'ekcéma, sömör, rüh'; *зорд нужы* („vörös + minta, kanyaró”) 'kiütés'; *зыжло* 'árpa (a szemén)'; *дыж* 'hályog'; *кырег син* („tyúk + szem”) 'tyúkszem, zöldhályog'; *номос* („kikel” + főnévképző) 'kelés'; *нужы* 'kanyaró'; *нуэд* („fa” + főnévképző) 'influenza'; *рак* 'rák'; *сьодкыль* („fekete + fertőző betegség”) 'himlő, tífusz'.

Ezekből a *зужло* 'ekcéma, sömör, rüh', a *зыжло* 'árpa (a szemén)', a *номос* 'kelés' és a *сьодкыль* 'himlő, tífusz' elnevezéseket ismertetem részletesebben.

A *зужло* 'ekcéma, sömör, rüh' elnevezés alapja a *зужы* 'karom, köröm' jelentésű szó (Kozmács 2002: 90). A *-ло* tag egy (feltételezhetően nyelvjárásban használatos)⁴ főnévképző. (Szuncova szóbeli közlése) A szó alaki felépítése a következő: „karom, köröm” + főnévképző. Az ekcémás, sömörös bőrön száraz, hámló, kemény felületű kiütések jelennek meg, esetenként a bőr fokozatosan elszarusodik. A metafora alapja, hogy ezen kiütések tapintása hasonló a köröm keménységéhez. Látható, hogy több jelentése van a lexémának (az említetteken kívül még 'rüh; var; fekély'); valójában minden olyan bőrbetegségre használható, amely során kemény felületű kiütések keletkeznek.

A *зыжло* 'árpa (a szemén)' egyszerre jelöli a növény magját és a szemnél kialakuló gyulladásos tályogot. Az azonosítás alapja, hogy a létrejövő duzzanat és a mag között alaki

⁴ Feltételezésem arra alapozom, hogy Csúcs Sándor *Chrestomathia Votiacica* (1990) című művében csak a legfontosabb, irodalmi nyelvre jellemző főnévképzőket említi (Csúcs 1990: 59) – azok között nem szerepel.

(és tapintásbeli) hasonlóság áll fenn. A *-ло* minden bizonnyal ugyanaz a főnévképző, amelyet az előző lexéma esetében is láthattunk. A szótó talán a *збыж* 'piszok, homokszem' (Kozmács 2002: 100), amelyből szintén alaki hasonlóság alapján hozhatták létre a kifejezést, erre azonban nem sikerült biztos magyarázatot találnom.

A következő elemzett kifejezés a *номос* 'kelés'. A megnevezés minden bizonnyal a *номыны* 'kijönni' igéből származik, melynek számos más jelentése is fellelhető. Ezek közül a legvalószínűbb forrás a 'kicsordul, kibújik, kikel'. (Kozmács 2002: 348) Az *-ос* végződés egy ritka deverbális főnévképző (Csúcs 1990: 59).⁵ Vagyis egy kelés ahhoz hasonló, amikor valami kibújik.

A *сьодкыль* 'himlő, tífusz' szó szerint „fekete + fertőző betegség”. A fekete előtag vélhetően ugyanazt jelenti, mint például a magyar *fekete himlő* elnevezés esetében – a kór veszélyes, akár halálos mivoltát jelöli. A metafora alapja az az alapvető konnotáció, amely a betegség ártalmassága és a fekete szín között fennáll, nem csupán az udmurt nyelvben. Ezt alátámasztja még, hogy a *сьод* szónak a 'fekete' mellett él még egy 'piszkos, szennyes, csúnya', továbbá a népköltészetben egy 'félelmetes, utálatos' jelentése is. (Kozmács 2002: 394)

2. Metonimikus betegségnevek

A metonimikus helyettesítés során a kapcsolat két jelenség között mindig logikai összefüggés. Ebben az esetben a megnevezésre a konvencionális helyett egy olyan fogalmat használunk, amely eredetileg egy másik dolog megnevezésére szolgál. Így jön létre az érintkezés. (Szathmári 2008: 410) Továbbá ebben az esetben úgynevezett kereten belüli megfelelésről beszélünk, hiszen a tárgyhoz kapcsolódó fogalmi keret egyik eleme biztosít elérést a célfogalomhoz. (Kövecses-Benczes 2010: 76)

A legtöbb esetben ez a kapcsolat térbeli vagy ok-okozati. Térbeli kapcsolatra jó példa, amikor egyes nemzeteknél jellemzően előforduló betegséget, vagy az adott országból kiinduló járványt magáról a nemzetről nevezik el. (Kuna 2010) Ilyen a magyarban (és számos más nyelvben) a *spanyolnátha*, egy speciális influenzatípusnak a neve, amely az eddigi legpusztítóbb világméretű járványt okozta. A név onnan ered, hogy az első hírek a betegségről 1918-ban Spanyolországból származtak. Ok-okozati kapcsolat akkor állhat fenn, ha a

⁵ Az elnevezés gyakorlatilag ugyanazt a sémát követi, mint a magyar. A *kelés* a *kel* ige származéka ('kidomborodik, megdagad' jelentéssel) az *-és* főnévképzővel. (TESZ II. 1970: 431.)

betegséget valamelyik okáról, következményéről nevezik el. Például a *teniszkönyök*, ami egy speciális ízületi gyulladás a könyökben, leggyakrabban a sok teniszezés miatt alakul ki.

Az udmurt korpuszban 19 darab metonimikus elnevezést találtam. Ezek a következők: *берган кыль* („forgás + fertőző betegség”) 'kergekór'; *булык* 'csömörféle betegség, betegséget okozó szellem'; *зордак* („vörös” + főnévképző) 'kanyaró'; *дэй* 'nyavalya, nehéz betegség, sérv, betegséget terjesztő szellem'; *калеpa* 'fertőző betegség, pestis, kolera'; *көм кыль* („has, gyomor + fertőző betegség”) 'hasmenés, vérhas'; *кыль* 'fertőző betegség, gonosz szellem'; *кыльдэй* („fertőző betegség + fertőző betegség”) 'nyavalya, fertőző betegség, betegséget terjesztő szellem'; *кынмон* („hideg” + főnévképző) 'megfázás'; *кырыж кук* („görbe + láb”) 'angolkór'; *мыж* 'mirigykór, betegséget okozó szellem'; *ныр вия* („orr + folyás”) 'nátha'; *нөськы* („forró” + főnévképző) 'pattanás, kiütés'; *синтэм* („szem” + fosztóképző) 'hályog, vak'; *сьодун* („fekete” + főnévképző) 'angolkór'; *сюлэм чер* („mellkas + betegség”) 'mellkasi betegség'; *чер* 'súlyos betegség, fertőzés, rossz, betegséget terjesztő szellem'; *чужектон* („sárgul” + főnévképző) 'sárgaság'; *ымномос* („száj + kelés”) 'torokgyulladás, herpesz’.

Ezekből a *калеpa* 'fertőző betegség, pestis, kolera'; *кыль* 'fertőző betegség, gonosz szellem'; *кыльдэй* 'nyavalya, fertőző betegség, betegséget terjesztő szellem'; *нөськы* 'pattanás, kiütés'; *синтэм* 'hályog, vak' kifejezéseket mutatom be részletesebben.

A *калеpa* 'fertőző betegség, pestis, kolera' habár egyértelműen az orosz *халера* 'kolera' átvétele, látható, hogy egyéb vonatkozása is kialakult az udmurt nyelvben. Ebben az esetben egy metonimikus kiterjedésről lehet beszélni, hiszen a 'kolera' mellett már általánosabb 'fertőző betegség' jelentésben is használatos. A metonímia alapja, hogy egy konkrét betegség nevével helyettesítődik a járványos, veszélyes kórság neve.

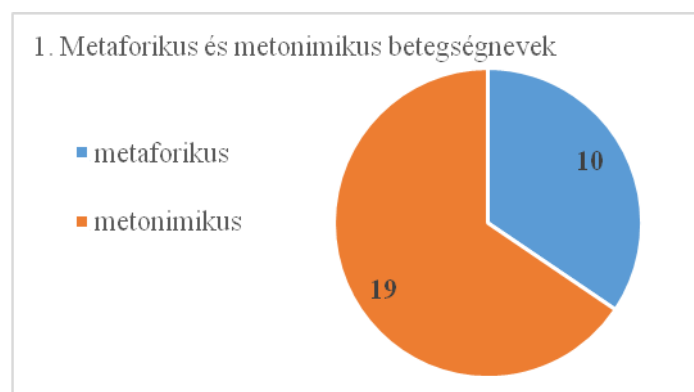
A *кыль* 'fertőző betegség, gonosz szellem' megnevezés szintén általánosabb értelemben használatos, szinte mindennemű fertőző vagy súlyos betegségre lehet mondani. Nagyon gyakran összetételekben fordul elő (lásd a fenti listán: *берган кыль* 'kergekór'; *көм кыль* 'hasmenés, vérhas'). A helyettesítés alapja, hogy a betegség neve az azt okozó gonosz szellem nevével fejeződik ki. Ebben az esetben is látható, hogy a hitvilág milyen fontos szerepet töltött be a népi gyógyászatban, illetve a II/1. pontban említett „okkereső” magatartás is érvényesül. Ehhez a lexémához kapcsolódik a *кыльдэй* 'nyavalya, fertőző betegség, betegséget terjesztő szellem' összetétel. Az összetétel első tagja a fent említett *кыль*, míg a második a *дэй* 'nyavalya, nehéz betegség, sérv, betegséget terjesztő szellem'. Látható, hogy az összetétel második tagja hasonló jelentéssel bír, mint az első (mindkettő általánosabb betegség jelentésű szó és kifejezi az okozó szellemet is), illetve maga az összetétel jelentése sem különbözik. Munkácsi Bernát szótára szerint (1896: 164) *кыльдэй* egy olyan szellem,

amely elhagyatott helyeken áldozatokat követel az embertől. A metonímia alapja ugyanaz, mint az előző esetben – a szellem nevével helyettesítődik a betegség neve. Az ebben a bekezdésben tárgyalt betegségnevek mindegyike – már csak ’gonosz szellem’ jelentésükből adódóan is – archaikus.

A *носькы* ’pattanás, kiütés’ betegségnevé előtagjában a *нось* ’forró’ jelentésű szó található meg. A *-кы* utótag pedig egy képző.⁶ (Szuncova szóbeli közlése) Vagyis szó szerint: „meleg, forró” + képző. A helyettesítés alapja, hogy a probléma tünetével helyettesíti a betegséget, hiszen a gyulladt bőrfelület jóval melegebb, mint a környezete.

Az utolsó itt bemutatott betegségnevé a *сумэм* ’hályog, vak’ kifejezés. A *сум* jelentése ’szem’, míg a *-мэм* egy produktív fosztóképző (Csúcs 1990: 59), vagyis szó szerint „szemtelen”. A metonímia alapja az a tapasztalat, hogy akinek hályog van a szemén az nem lát (vagy nagyon rosszul) – a betegség neve az azt érintő testrész nevével helyettesítődik. Ugyanez érvényes a szó ’vak’ jelentésére is.

Az ebben a fejezetben bemutatott betegségnevek mindegyikével található példa azok metaforikus használatára.

3. Az ok-és tünetcentrikus betegségszemlélet

Az ok- vagy tünetcentrikus megközelítés lényege, hogy a betegséget elnevezése során a tényleges vagy feltételezett oka, vagy pedig a kórlefolyás valamelyik jellegzetes tünete alapján azonosították, az alapján nevezték meg.⁷ Erre a jelenségre Berde Károly figyelt fel a népi dermatológia vizsgálatakor. (1940: 95–6) Habár Berde ezeket a megállapításokat a népi dermatológiával kapcsolatban tette, a hétköznapi betegségszemléletre is érvényes. (Kicsi

⁶ Arra nézve, hogy a *-кы* utótag milyen képző, nem sikerül biztos magyarázatot találnom. Lehetséges, hogy a *-кы* egyidejűséget kifejező határozói igenév képzőjének nyelvjárási alakja (Csúcs 1990: 56), így a szó szerinti fordítása a következő lenne: „amikor meleg”.

⁷ Fontosnak tartom megemlíteni, hogy az, hogy egy betegségnevé ok- vagy tünetcentrikus, nem vonja maga után automatikusan azt a következményt, hogy metonimikus is, hiába lelhető fel egyfajta ok-okozati kapcsolat. A metaforikus elnevezések esetében ugyanúgy megállapítható, hogy melyik megközelítés érvényes.

1999: 108) Példával illusztrálva: a *megfázás* elnevezés a betegség okát helyezi előtérbe, míg a *sárgaság* (májbetegségek jellemző tünete az ún. besárgulás) elnevezés a legjellegzetesebb tünetét.⁸

Attól függően, hogy melyik típusú elnevezés van túlsúlyban egy adott nyelvben, megállapítható, hogy az ok- vagy a tünetcentrikus betegségszemlélet dominál-e. Berde Károly a magyar betegségszemléletet az 1940-es években még okcentrikusnak minősítette (Berde 1940: 84), Kicsi Sándor 1999-ben már inkább tünetcentrikusnak nevezte. (Kicsi 1999: 109)

Az okcentrikus szemlélethez tartozik az a jelenség is, amelyre több példát is láthattunk a II/2. pontban. Nevezetesen, amikor a betegséget az azt okozó gonosz szellemről nevezik el. Ebből is fakad többek között, hogy az okcentrikus elnevezések a legtöbb esetben archaikusak.

A következőkben a fent már ismertetett elnevezéseket elemzem abból a szempontból, hogy ok-vagy tünetcentrikusak-e.

A metaforikus csoportból a *зужло* 'ekcéma, sömör, rüh', a *зыжло* 'árpa (a szemen)', és a *номос* 'kelés' mind tünetcentrikusak. A magyarázat adja magát: a *зужло* 'ekcéma, sömör, rüh' esetében a kemény felületű hámlás a bőrbetegség jellegzetes tünete; *зыжло* 'árpa (a szemen)' és a *номос* 'kelés' megnevezéseknél pedig szintén a probléma tünete az, hogy az árpaszem alakú gyulladás kialakul, illetve hogy a testen valamilyen kelés jön létre. A *сьодкыль* („fekete + ferőtőző betegség”) 'himlő, tífusz' esetében nem állapítható meg a megközelítés módja, hiszen ártalmassága sem nem oka, sem nem tünete a problémának.

A metonimikus csoportból a *кыль* 'fertőző betegség, gonosz szellem'; *кыльдэй* 'nyavalya, fertőző betegség, betegséget terjesztő szellem' okcentrikus elnevezés, ahogyan korábban is említettem, az okozó szellemről nevezték el a problémát.

Ugyanebből a csoportból a *носькы* 'pattanás, kiütés' és a *синтэм* 'hályog, vak' kifejezések tünetcentrikusak. A *носькы* 'pattanás, kiütés' esetében egyértelmű, hogy a bőr melegsége a gyulladás egyik tünete, a *синтэм* 'hályog, vak' megnevezésnél pedig a „szem nélkülség”, a látás elvesztése a betegség tünete, következménye.

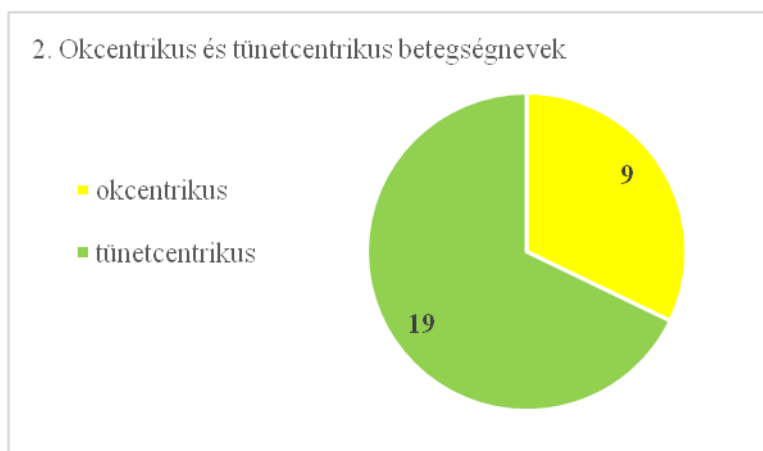
A *калепа* 'fertőző betegség, pestis, kolera' esetében nem állapítható meg, melyik szemlélet dominál.⁹

Az udmurt korpuszban összesen kilenc darab okcentrikus és 19 darab tünetcentrikus kifejezést találtam. Az okcentrikusok közül mindössze egy volt metaforikus, nyolc pedig

⁸ Nem minden betegségnévről állapítható meg, hogy az ok-vagy tünetcentrikus szemlélet érvényesül-e a megnevezésnél. Ennek több oka is lehet: nem lehet szegmentálni a szóalakot, nincs információ az etimológiájáról, illetve a lokalizáló összetételeknél (II/4.) azért nem érvényesül egyik szemlélet sem, mert ott a lokalizálás segít a betegség azonosításában, nem az okra vagy tünetre történő referálás.

⁹ A *kolera* kifejezés latin jövevényszó, jelentése 'epe, epevérhas' (etim. Zaicz 2006: 381), azonban ez csupán azt fejezi ki, melyik szerv érintett a problémában, az okát vagy tünetét nem.

metonimikus, míg a tünetcentrikusok közül öt volt metaforikus és 14 metonimikus. Továbbá az is látható volt, hogy nem mindegyik betegségnevet lehet állapítani, hogy melyik megközelítés érvényesül.

4. Morfológiai sajátosságok

Az 56 lexémából álló korpusz tagjait aszerint csoportosítottam, hogy egyszerű, képzett, vagy összetett szavak-e.

Az udmurt korpuszban 13 darab olyan elnevezés szerepel, amelyek egyszerű szóval fejeződnek ki. A leggyakrabban ezek valamilyen 'betegség', vagy 'seb' jelentésű szavak, például: *мыж* 'mirigykór, betegséget okozó szellem'; *шек* 'súlyos seb'; *чер* 'súlyos betegség, fertőzés, rossz, betegséget terjesztő szellem'; *яра* 'ekcéma, fekély, mély seb'. Sok esetben nem lehet megfejtetni az elnevezés motivációját, sem az érvényesülő betegségszemléletet, viszont gyakran szerepelnek összetételekben (*сюлем чер* 'mellkasi betegség', *сюлнуш яра* 'gyomorfekély, bélfekély').

Az udmurt korpuszban 13 képzett betegségnevet találtam. A II/1. és II/2. pontokban több képzőt is említettem, hiszen a jelentések értelmezéséhez szükség volt erre. Kiegészítésképp annyit tennék, hogy a leggyakrabban igéből képzett főnevek szerepelnek betegségnevként, főnévből és melléknévből képzettek kisebb számban.

A legproduktívabb képző az *-он/-ён* deverbális névszóképző, amely elvont igékből képez elvont főnevet (Csúcs 1990: 59). Például *кынмон* 'megfázás' a *кынмыны* 'fázni', vagy *чужектон* 'sárgaság' a *чужектыны* 'sárgulni' igéből.

A korábban már említett (II/2.) *-ос/-ёс* képző, amely a *помос* 'kelés' szóban is megtalálható, már jóval ritkább. Még két elem, a *-тэк* fosztóképző (Csúcs 1990: 59), illetve az *-ак/-як* valamivel való kismértékű ellátottságot (Szuncova szóbeli közlése) kifejező képzők

jelentését sikerült pontosan megállapítani. A többi esetben -əð/-eð (*nyəð* 'influenza' – „fa” + főnévképző), -ло (*зижло* 'ekcéma, sömör, rüh'; *зыжло* 'árpa a szemén' – lásd II/1.), -кы (*носькы* 'pattanás, kiütés' – lásd II/2.), és az -ун (*сьөдун* 'angolkór' – „fekete” + főnévképző) alakoknál csak valószínűsíteni lehet, hogy milyen jelentésű képzőkről van szó. Gyakran csak ezt az egy példát találtam a használatukra.

A korpuszban 19 olyan elnevezés szerepelt, amely összetétellel fejeződött ki. Az általános szakirodalom erre a csoportra nézve állapít meg univerzális jellemzőket. Tipikus vonás, amikor valamilyen 'fájdalom, rossz, seb, kór' jelentésű szóval alkot összetételt a szó alaptagja. (Jääsalmi-Krüger 1990: 9) Ezen belül is elkülöníthető egy speciális csoport, az ún. lokalizáló összetételek. (Kuna 2010) Ezeknek jellemzője, hogy az elnevezés valamilyen módon lokalizálja a probléma helyét. Leggyakrabban a „testrész + betegség, fájdalom” kompozícióval találkozhatunk (pl. *fejfájás, agydaganat, tüdőbaj*).

Lokalizáló összetételre jó példa az udmurtból *сюлдэӱ* 'hascsikarás, hasmenés', amelynek előtagja a *сюл* 'bél', míg utótagja a már korábban említett *дэӱ* 'nyavalya, nehéz betegség, sérv, betegséget terjesztő szellem' (II/2.). Az elnevezés azonosítja a probléma helyét, hiszen az ilyen jellegű probléma valóban a beleket érinti. Az udmurt korpuszban a 19 összetételből 9 lokalizáló volt.

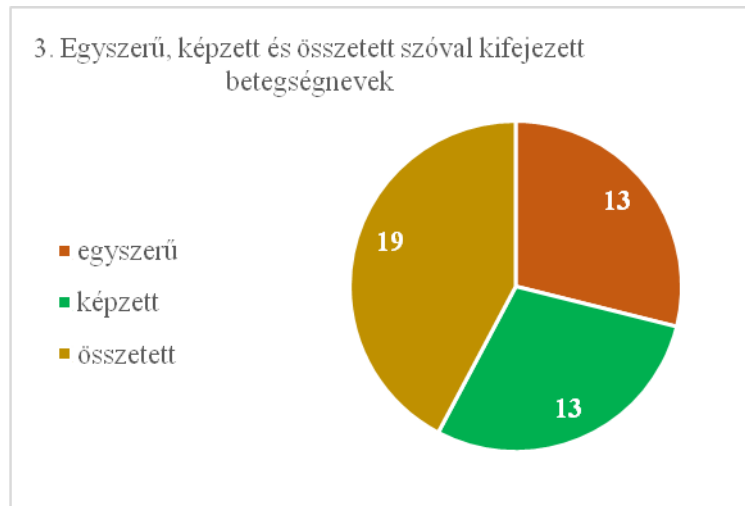
Az sem ritka, hogy a 'betegség, fájdalom' jelentésű szó mellé valamilyen állat-, növény- vagy színnév társul (ennek okát lásd II/1.). Például: *elefántkór, csalánkiütés, fekete himlő*.

A *кечкыль* 'influenza' kifejezésnél az összetétel első tagja a *кеч* 'kecske', második tagja pedig a korábban elemzett *кыль* 'fertőző betegség, gonosz szellem' (II/2.), jó példa arra, amikor egy állatnévvel társul a betegség jelentésű szó.¹⁰

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy ilyen összetételek egyetlen kivétellel nem használatosak metaforikus jelentésben.

A korpuszból 13 betegségnév fejeződött ki egyszerű szóval, szintén 13 képzett szóval és 19 összetett szóval.

¹⁰ Az elnevezés motivációját sajnos nem sikerült megfejteni.

5. Nem elemzett betegségnevek

A kutatás során a korpuszból 12 betegségnevet nem került elemzésre. Ennek oka az volt, hogy nem sikerült kellő mennyiségű információt szerezni sem az elnevezés motivációjáról, sem alaktani sajátosságairól. A 12 lexémából hét darab orosz eredetű. Ezeket benne hagytam a korpuszban, hiszen annak ellenére, hogy idegen eredetűek, használatosak az udmurt nyelvben, viszont az elemzést már nem végeztem el, mivel vizsgálatom szempontjából nincs semmilyen egyéb vonatkozásuk az udmurtban. Nem úgy, mint például a *калера* 'fertőző betegség, pestis, kolera' lexémának (II/2.).

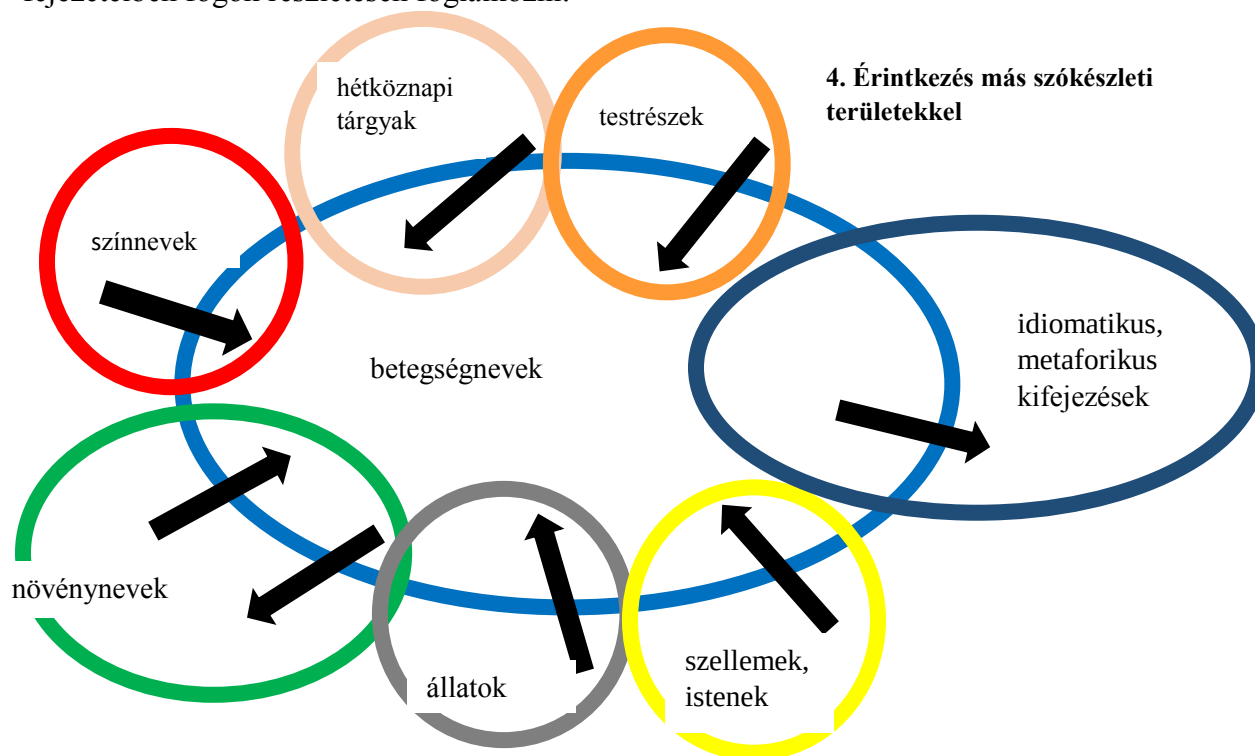
6. Érintkezések más szókészleti területekkel

A betegségnevek szócsoportja gyakran érintkezik az állat-, növény- és színnevek csoportjával. Erre hoztam már példákat a II/1. fejezetben, illetve ott szóltam az érintkezés okáról is. Szintén gyakori, hogy érintkezik a testrésznevek csoportjával is, elsősorban összetételekben, a lokalizás igénye miatt (II/4.). Egy szintén gyakran érintett csoport a különféle istenek, szellemek nevének csoportja. Ez ahhoz a hithez köthető, hogy a betegséget valamilyen isten vagy szellem küldi az emberre (II/2. és II/3.). Ezek azok a szókészleti területek, amelyek a betegségnevek motivációját tekintve jellemzőek.

Azonban azokat a csoportokat is figyelembe kell venni, amelyek elemeinek elnevezésére „merítenek” a betegségnevek csoportjából, tehát a motiváció iránya éppen fordított. A vizsgálat során két ilyen csoportot találtam. Az egyik a növénynevek csoportja, a másik pedig a metaforikus, idiomatikus kifejezéseké. Az elsőbe általában gyógynövények tartoznak – gyakori jelenség (nem csupán az udmurt nyelvben), hogy az adott növényt arról a betegségről nevezik el, amelynek kezelésére használják. Ilyen például az udmurtban a

көткыльсяска 'libapimpó' („hasmenés, vérhas + virág”), amelyet bélvérzés, hasmenés és egyéb hasi fájdalmak gyógyítására használtak. Vagy a *булыктурын* 'réti bakszakáll' („csömörféle betegség, betegséget okozó szellem + fű”), amelynek gyomornyugtató hatása van, vagyis használhatták a csömör, gyomorbántalom kezelésére.

A metaforikus, idiomatikus kifejezések csoportjával pedig a dolgozat további fejezeteiben fogok részletesen foglalkozni.

IV. Betegségnevek metaforikus használata

1. A kognitív metaforaelmélet

A kognitív metaforaelmélet az 1970-es években alakult ki. (Lakoff-Johnson 1980) Lényege, hogy a metafora nem csupán nyelvi eszköz, trópus, sokkal inkább gondolkodásunk része, egyszerre nyelvi, fogalmi, társadalmi, kulturális, testi és idegi jelenség. (Kövecses-Benczes 2010: 93)

A kognitív metaforaelméleten belül a fogalmi metaforával foglalkozom részletesen, hiszen a kutatásom szempontjából ez a leglényegesebb tényező. A fogalmi metafora két fogalmi keret közötti szisztematikus megfeleltetésekből épül fel. A fogalmi keret egy séma, egy strukturált mentális reprezentáció, amelyet tapasztalatink alapján alkotunk (Kövecses-Benczes 2010: 225). A fogalmi metafora alapvető része egy forrás- és céltartomány. A

forrástartomány általában konkrétabb, kézzelfoghatóbb, míg a céltartomány valamilyen elvontabb fogalmat fed le. A metafora alapja lehet valamilyen hasonlóság, vagy testünkkel kapcsolatos tapasztalat. (Kövecses-Benczes 2010: 80-82) Ilyen fogalmi metafora például a SZERELEM UTAZÁS vagy az ÉLET UTAZÁS, mely számos kifejezésben él a nyelvhasználatban, vö.: *a kapcsolatuk/az élete fordulóponthoz ért, választút előtt áll.*

Meg kell jegyezni, hogy a betegség, mint céltartomány igen gyakran kutatott téma, lévén a betegség mint állapot, nem egy konkrét dolog. A témában még könyv is született Susan Sontag *Illness as Metaphor* (1978) címmel, amelyben elsősorban a rákkal és a tuberkulózissal kapcsolatban mutatja be a közhiedelemben élő metaforákat. Például, hogy a *rák* (cancer) megnevezés azért alakult ki, mert a rák az ember szervezetébe úgy „kúszik be”, mint ahogy az állat mozog. (Sontag 1978: 10) Holott az elnevezés még az ókori görögöknél az alaki hasonlóság miatt alakult ki.¹¹

További fogalmi metafora például, hogy a VÍRUS EGY HÓDÍTÓ (Downing-Mujic 2009: 66), amely *megtámadja* vagy *legyőzi* a testet, *átveszi a hatalmat* a szervezet felett. Vagy a FERTŐZŐ BETEGSÉG EGY ALVÓ SZÖRNYETEG (Downing-Mujic 2009:78), amely *szunnyad, lappang* az ember testében. A betegségre érvényes orientációs metafora pedig, hogy a BETEGSÉG LENT VAN (Kövecses-Benczes 2010: 92), ezért mondhatjuk azt, hogy valaki *lebetegedett*.

Azonban a betegségnevé, mint lehetséges forrástartomány még nem kutatott téma, elsősorban azért, mert a betegséget absztrakt dologként tartjuk számon. Azonban a következőkben bebizonyítom, hogy bizonyos betegségnevek képesek forrástartományként szolgálni bizonyos állapotok leírásához.

2. A betegségnevek absztrakt értelmű használata

Elmondható, hogy a vizsgált kifejezések nagy részében (24 darabban) valamilyen bőrbetegség szerepel azonosítóként. Ennek oka az lehet, hogy a bőrbetegségek a leglátványosabbak, a környezet szemében könnyen észlelhető elváltozás. Vagyis sokkal „konkrétabbak”, szemmel láthatóbbak más betegségekhez (például a rákhoz), ezért szolgálhatnak akár forrástartományként.

A következő csoport a *сумтам* 'hályog, vak' szóval alkotott kifejezések (10 darab). Úgy vélem, annak oka, hogy ez a betegségnevé forrástartomány lehet, ugyanaz mint az előző

¹¹ A rák egyes fajtái, különösen a mellrák színében és alakjában is hasonlít az állatra a jól körülhatárolható középrésszel és az innen szerteágazó nyúlványokkal. (Magyar 2000: 165)

esetben: a vakság, a hályog könnyen azonosítható a kívülállók számára.

Külön csoportot alkottak az egyéb betegségneveket tartalmazó kifejezések (12 darab). Ezek túlnyomó többségében a *кблнб* 'fertőző betegség, gonosz szellem' lexémát tartalmazzák. Korábban már említettem, hogy ez meglehetősen archaikus megnevezéstípus (II/2.). Minden bizonnyal a szó jelentése kezd elhomályosulni és fokozatosan kialakul egy általánosabb 'rossz, baj, hiba' jelentés.¹² Így működhet forrástartományként.

A vizsgált kifejezéseket három csoportra osztottam aszerint, hogy hány tagból állnak, formailag mennyire kötöttek, illetve hogy mint metaforák mennyire konvencionálisak.

3. Az idiomatikus kifejezések, „hétköznapi” metaforák és a „hétköznapiabb” idiomatikus kifejezések

Az idiomatikus kifejezések csoportjába elsősorban a szólásként, közmondásként értékelhető kifejezéseket soroltam, hiszen ezek jellemzően több tagból állnak, formájuk kötött, és kisebb mértékben konvencionálisak. Egy közmondásnak (pl. „*Aki másnak vermet ás, maga esik bele.*”) a formája nem változtatható meg és a mindennapi kommunikációban is viszonylag ritkán fordul elő.

Az előző csoporttól viszonylag élesen elkülöníthető a hétköznapi metaforák halmaza. Hétköznapi metaforának tekintettem azokat a kifejezéseket, amelyek változatos formában jelenhetnek meg (például más-más betegségnevek is szerepelhetnek bennük), jellemzően kevés tagból állnak (két vagy három szóból), és nagyobb mértékben konvencionálisak, vagyis természetesebben vannak jelen az ember hétköznapi beszédében (Kövecses-Benczes 2010 90-91).¹³

Szükségnek véltem egy harmadik kategória létrehozását, amely az idiomatikus kifejezések és a hétköznapi metaforák csoportja között helyezkedik el – ezek a hétköznapiabb idiomatikus kifejezések. Tagjait nem lehet minden esetben egyértelműen elkülöníteni a másik két csoporttól. Szerkezetük kötöttebb, a betegségnevek nem cserélhetők fel bennük, ritka esetben lehet csak variáció egy-két lexémával. Vagyis felépítésükben inkább az idiomatikus kifejezésekhez tartoznak, konvencionalitásukat tekintve viszont közelebb állnak a hétköznapi metaforákhoz. Ezen csoport tipikus tagjainak a szitkozódásokat tekintettem, de természetesen más kifejezések is helyet kaptak itt.

¹² Ez nem egyedülálló jelenség az udmurtban, gondoljunk csak a magyar *fene* kifejezésre, amelynek jelentése ma már teljes mértékben elhomályosult, pedig ez is egy bőrbetegség neve volt – sőt, egyes feltételezések szerint 'gonosz szellem' jelentés is kapcsolható hozzá.

¹³ A magyar nyelvből jó példák erre az olyan kifejezések, mint *megsebzett a szavaival, sebet okozott neki* (megbántotta, fájdalmat okozott) vagy *fosik valamitől/valakitől* (fél).

Sok nyelvben gyakori, hogy számos szitokszónak korábban valamilyen betegségre vonatkozó jelentése volt. Ennek oka, hogy a szitkozódás eleinte átokként volt használatos. Alapja a kimondott szó erejébe vetett hit volt, vagyis hogy ami hangosan elhangzik, az teljesül is. Ugyanezért van ma is jelentősége az esküszövegeknek, áldásoknak. Az ilyen formulák célja minden esetben a célszemély megbetegítése volt, a kimondott szó erejére alapozva, vagy esetleg egy felsőbbrendű lényre való hivatkozással (ördög, gonosz szellemek). (Galgóczi 1981 189-191)

Ahogy korábban már említettem (II/2.) az udmurt nyelvben meglehetősen gyakori, hogy egyes betegségeket a vélt okozójáról (gonosz, titokzatos erő) nevezték el. Azonban az átokok tényleges hatásába vetett hit csökkenésével a feltétlen bekövetkezésébe vetett hit is degradálódott. Továbbá a világ pontosabb megismerése során az ilyen lények létezése megkérdőjeleződött, így a szavak tartalma is fokozatosan elhomályosult, ezzel elősegítve, hogy szitokszóvá vagy nyomatékosító funkcióval bíró lexémává váljanak. Idővel az adott szó eltűnhet a mindennapi nyelvhasználatból mint betegségnevé, vagy (az udmurtra főleg ez érvényes) nem csupán betegségnevként használják.¹⁴

Meg kell jegyezni, hogy az udmurtban a betegségnevek szitkozódásként való használata korántsem olyan kiterjedt, mint például a magyar nyelvben. Nem találtam olyan példát, amikor a betegségnevi jelentés teljesen elhomályosult volna, illetve olyat sem, ahol már csupán nyomatékosító funkciót látna el. Ennek oka lehet természetesen a rendelkezésre álló források hiánya, de úgy gondolom, hogy az udmurt nyelvben ezek a szitkozódások még jóval közelebb állnak az átokformulákhoz.

A következő fejezetekben példákat mutatok be erre a három kategóriára az udmurt nyelvből. A terjedelmi megkötés miatt nem ismertetem itt mind az 51 kifejezést, azonban a függelékben jelölni fogom minden vizsgálatom során előfordult kifejezés besorolását.

¹⁴ A magyar nyelvben számos példa található erre. Gondoljunk csak a *nyavalya*, *fene*, *franc* kifejezésekre, melyek korábban mind betegségnevek voltak. A *fene* már elérte azt a stációt is, amikor nyomatékosító funkciót tölt be, például *ez fene jó volt*.

4. Udmurt nyelvi példák az idiomatikus kifejezésekre

Ku -e nom -ем нӧськы быдес музор -ез висьым -э.
 kéz -ALL kikel -PTPST pattanás egész test -3SG fáj -3SG
 'A kis gond is nagyon nyugtalanítja az embert.'

Buc -ись нӧськы былэ сылал пызьн -аны.
 fáj - PTPRS pattanás PP (rá) só hint - INF
 'Fokozni valaki fájdalmát.'¹⁵

Юн музор -е но гижло ном -э.
 erős test -ALL is ruh kikel -3SG
 'Nem mutatja a problémát, de egyszer majd kifakad.'

5. Udmurt nyelvi példák a „hétköznapiabb” idiomatikus kifejezésekre

Кыль басьт -он!
 fertőző.betegség venni -NMLZ
 'megette a fene' (szitkozódás)

Кыл вылаз нӧськы ном -о -з.
 nyelv PP (magára) pattanás kikel -FUT -3SG
 'Túl sokat beszél.'

гижло кадь итӱськ -е
 ruh mint kapcsolódik -3SG
 'nem lehet megszabadulni valakitől'¹⁶

¹⁵ Ez a kifejezés a magyarban is él: *Sót szórni valaki sebeire.*

¹⁶ Ez a kifejezés is szintén megtalálható a magyarban: *ragadós, mint a ruh.*

6. Udmurt nyelvi példák a „hétköznapi” metaforákra

вис -ись нӧськы кадь

fáj - PTPRS pattanás mint

’nehéz probléma, aggodalom’

улен чер

élő betegség

’túlságosan aggódó ember’

(в)ыль яра

új/nyers mély.seb

’új probléma, idegeskedés’

чер кар -ыны

betegség okoz -INF

’rosszul viselkedni’

син -тэм така

szem -CAR kos

’tapasztalatlan ember’

7. A kérdőív

a) A kérdőív felépítése

A kérdőív elkészítését és kiküldését számos konzultáció és szelekciós eljárás előzte meg. A frazeológiai szótárakból (II/2.) és az anyanyelvi lektor szóbeli közlése alapján gyűjtött kifejezésekből válogatva állítottam össze a kérdőívet. A betegségnevek közül azokról tettem fel kérdéseket, amelyek a leggyakrabban szerepeltek az összegyűjtött metaforikus kifejezésekben. A metaforikus kifejezések közül pedig azok kerültek be a kérdőívbe, amelyek már leginkább hétköznapi metaforának tekinthetők, vagyis kevés tagból álltak, formájuk nem volt kötött (az egyes betegségnevek vagy igék felcserélhetők). Korábban már említettem, hogy jellemzően bőrbetegségek nevei szerepelnek absztrakt értelemben (IV/2.), így – egy

kivétellel – olyan kifejezéseket válogattam a kérdőívbe, amelyekben ezek szerepelnek. Továbbá helyet kaptak még olyan kifejezések is, amelyek változatos formában (esetleg változatos jelentéssel) lelhetők fel. Mivel törekedni kellett a rövidsége, tömörségre, ezért öt betegségnevét és öt metaforikus kifejezést szerepelt a kérdőívben.

A kérdőíveket elektronikus úton jutattam el az udmurt beszélőkhöz. Az anyanyelvi kompetencia nem volt feltétel, mivel a cél elsősorban az adott kifejezések ismeretének, használati körének a leírása volt – ez anyanyelvi kompetencia nélkül is lehetséges.

Összesen 36 adatközlő töltötte ki a kérdőívet.¹⁷ A demográfiai adatokon kívül (kor, nem, születési hely, lakhely, tanuló vagy dolgozó, illetve mikor és hol használja elsősorban az udmurt nyelvet) 3 kifejtős kérdésre kellett felelniük.

Az elsőben a következő 5 lexéma jelentését kellett megmagyarázni: *чер* 'súlyos betegség, fertőzés, rossz, betegséget terjesztő szellem', *пӧськы* 'pattanás, kiütés', *гужло* 'ekcéma, sömör, rüh', *шек* 'súlyos seb', *яра* 'fekély, mély seb'. Továbbá mivel gyakran olyan betegségnevekről van szó, amelyeket a mai nyelvhasználó már nem tart annak (II/1.), ezért arra is rákérdeztem, hogy a válaszadó betegségnevének tartja-e ezeket a lexémákat. A *чер* 'súlyos betegség, fertőzés, rossz, betegséget terjesztő szellem', a *пӧськы* 'pattanás, kiütés', a *гужло* 'ekcéma, sömör, rüh' és a *яра* 'fekély, mély seb' azért kerültek bele a kérdőívbe, mert gyakran szerepelnek metaforikus kifejezésekben. A *шек* 'súlyos seb' jóval ritkábban fordul elő, azonban ennek a lexémának kialakult egy másik jelentése is: 'hiba'. Minden bizonnyal a 'mély seb' jelentés lehetett a régebbi, majd később absztrahálódott 'hiba' jelentéssé. Azért került bele a kérdőívbe, mert érdekelt, hogy a nyelvhasználók melyik jelentését tekintik általánosabbnak.

A második kérdésben 5 darab kifejezésről kellett elmondaniuk, hogy milyen helyzetekben lehet használni őket. A következők voltak:

- *висись пӧськы кадь* „fájó pattanásként”
- *улен чер* „élő betegség”
- *(в)ыль яра* „új/nyers seb”
- *гужло кадь итӱське* „rühként tapad”
- *номыр шекез ӧвӧл* „nincs semmi sebe”

¹⁷ A függelékben szereplő adatok szerint 37 kitöltő volt, viszont az egyik adatközlő kétszer küldte be a kérdőívet. Mivel minden kérdésre válaszolt, ezért az ott szereplő adatokhoz képest mindig eggyel kevesebb a tényleges válaszadók száma.

Az első három kifejezés azért került bele, mert ezek váltak már a leginkább hétköznapi metaforává. A *(в)ыль яра* 'új probléma, idegeskedés' „új/nyers seb” esetében azért szerepel így a leírásban, mivel több formában is ismert. A *гизло кадь итӱське* 'nem lehet megszabadulni tőle' „rühként tapad” nem tekinthető hétköznapi metaforának (inkább „hétköznapiabb” idiomatikus kifejezésnek), viszont különféle betegségnevekkel ismert a felépítése és jelentése is, ezért érdekelt, hogy milyen válaszokat adnak ezzel kapcsolatban. A *номыр иекез өвӧл* 'ideális, boldog ember' „nincs semmi sebe” pedig a *иек* 'mély seb' illetve 'hiba' jelentései miatt kapott helyet, hiszen a szó jelentésének függvényében a kifejezés kizárólag emberi állapotra (mint boldog, seb nélküli ember) vagy pedig egy általános tényállásra (valamilyen hibátlan dolog) vonatkoztatható. Ez a különbségtétel a válaszokban jól elkülöníthető.

A harmadik kérdésnél pedig azt kértem, hogy írjanak még ehhez hasonló kifejezéseket, tehát olyanokat, amikor a betegségneveket nem beteg állapotra vonatkozó jelentéssel használjuk.

b) A kérdőív kiértékelése

1. Demográfiai adatok

A 36 válaszadóból 31 volt nő és 5 férfi. Korukat tekintve a túlnyomó többség a húszas éveiben jár. 23 válaszadó dolgozik már és 14 még tanuló. Az udmurt nyelv használatára vonatkozó kérdésnél 24-en válaszolták azt, hogy mindig és mindenhol használják az udmurt nyelvet, hatan csak otthon, hárman munkahelyükön vagy oktatási intézményben és hárman pedig barátaik körében.

A válaszadók többsége Udmurtiában él (főleg a fővárosban, Izsevszkben), vagy pedig a szomszédos államban, Tatársztánban.¹⁸ Néhány válaszadó Oroszország egyéb területén (például Moszkvában), kettő Budapesten, egy Tallinban, egy pedig Erdélyben tartózkodik. A születési helyre vonatkozó kérdés során kivétel nélkül mindenki vagy Udmurtiában vagy Tatársztánban született. A születési helyre a beszélt nyelvjárás miatt érdemes rákérdezni, az egyes dialektusok között számottevő a különbség.

A demográfiai adatokat nem kívánom részletesen elemezni, mivel a kutatásban nem szerepelnek szociolingvisztikai szempontok, viszont a függelékben az egész kérdőívet

¹⁸ A 2010-es népszámlálási adatok szerint 23 545 udmurt él Tatársztánban. (tt.wikipedia.org/wiki/Татарстан)

közlöm, a demográfiai adatokkal együtt. Hasonlóképpen a dialektális eltérésekkel sem foglalkozom jelen vizsgálatom során.

2. Első kérdés: Ismeri Ön a következő betegségneveket? Magyarázza meg őket! Ön szerint ezek betegségnevek?

A legtöbb válasz erre a kérdésre érkezett. Az első megkérdezett betegségnév a *чеп* 'súlyos betegség, fertőzés, rossz, betegséget terjesztő szellem' volt. Ezt a betegségnevet a válaszadók fele (18) ismerte. A lexéma a déli nyelvjárás szókincséhez tartozik – ez is oka lehet annak, hogy többen nem ismerték. Jelentése 13 adatközlő szerint 'betegség, fertőzés', míg öt szerint 'megfázás, láz'. Ez alapján elképzelhető, hogy ezen betegségnév esetében egy metonimikus jelentésszűkülés ment végbe.

A második betegségnév a *носькы* 'pattanás, kiütés'. A lexémáról 24 adatközlő adott információt, 12-en nem ismerték a betegségnevet vagy nem válaszoltak a kérdésre. 21 válaszadó szerint a betegségnév jelentése 'valamilyen fájó, gennyes seb, furunkulus, pattanás' – ez teljesen megegyezik a szótárakban található adatokkal. Három válaszadó szerint 'herpesz' jelentésben is használható. Úgy vélem, a jelentések közti kapcsolat alapja az, hogy mind a pattanás, mind a herpesz esetében a gennyes hólyag az egyik legjellemzőbb tünet.

A *зужло* 'ekcéma, sömör, rüh' betegségnevet 15 adatközlő ismerte. Ennél a lexémánál meglehetősen sokféle jelentést adtak meg a válaszadók. Nyolc válasz szerint a betegségnév jelentése 'var, heg, fájó seb', két adatközlő szerint 'rüh', négy szerint 'kiütés' és egy válasz szerint pedig 'sérv'. A szerteágazó jelentések többsége abból fakadhat, hogy a lexéma minden olyan bőrbetegségre használatos, ahol kemény felületű kiütések alakulnak ki (III/2). Ez azonban még nem indokolja a 'sérv' jelentést – erre sajnos nem sikerült megfelelő magyarázatot találnom.

A következő betegségnév a *уек* 'súlyos seb'. Ezt az elnevezést ismerték a legkevesebben, mindössze 14 adatközlő. Az előző fejezetben említettem, hogy jól elkülönül a 'valamilyen hiba', illetve a 'seb' jelentés a válaszokban (IV/7/a). A 14 válaszból nyolc szerint a lexéma jelentése 'hiány, hiba', három szerint 'testi hiba, fogyatékoság' és szintén három szerint 'seb, sebhely'. Ebben az esetben minden bizonnyal egy metonimikus jelentésszűkülés ment végbe – a konkrét betegségnév jelentése egyre inkább általánosabb, kiterjedtebb lett. Véleményem szerint a 'testi hiba, fogyatékoság' jelentés egyfajta „átmenetet” képezhet a két másik jelentés között, hiszen itt már nem konkrétan a 'seb' jelentés érvényesül, viszont még mindig látszik, hogy a testhez van köze a jelenségnek ('seb' < 'testi hiba' < 'hiba').

Az utolsó megkérdezett betegségnév a *яра* 'fekély, mély seb'. A betegségnevet meglehetősen sok, 19 adatközlő ismerte. 11 válaszadó szerint a lexéma jelentése 'seb', hat szerint 'var, sebhely', egy szerint valamiféle 'kopás', illetve szintén egy válaszadó csupán annyit felelt, hogy a *зужло* 'ekcéma, sömör, rüh' hasonló betegség. Jól látható, hogy a lexémának kezd kialakulni 'sebhely' jelentése is. Annak az egy válasznak is ugyanez állhat a háttérében, amely a *зужло* 'ekcéma, sömör, rüh' betegséghez hasonlította. Biztonsággal állítható, hogy a 'fekély, mély seb' az „eredeti” jelentés, hiszen a vele alkotott összetételeknek (*сюлпуш яра* 'gyomorfekély, bélfekély', *кӧтпунш яра* 'gyomorfekély') másként nem lenne értelme. Úgy gondolom, hogy a metaforikus kifejezéseknél is elsősorban 'seb' jelentése érvényesül.

Arra a kérdésre, hogy ezek betegségnevek-e, a válaszadók egyhangúan azt felelték, hogy nem, inkább tüneteknek tartják őket.

3. Második kérdés: Ismeri Ön a következő kifejezéseket? Milyen helyzetekben használhatja őket?

A kérdőív második kérdésére már kevesebben adtak választ. Míg az előzőre a 36 adatközlőből 36-an válaszoltak, addig erre a kérdésre már csak 32-en.

Az első megkérdezett kifejezés a *вусись пӧськы кадь* („fájó pattanásként”) 'nehéz probléma, aggodalom'. 14 adatközlő adott információkat erről a kifejezésről. Nyolc válasz szerint akkor használható a kifejezés, ha valakinek valamilyen terhe, problémája van, valami zavarja. Öt válasz szerint az idegeskedő, nyugtalan emberre is lehet mondani, míg egy válaszadó szerint a bosszantó, lobbanékony személyekre. Ami mindegyik válaszban közös, hogy valamiképpen a nyugtalan lelki állapothoz köthetőek (lobbanékony, idegeskedő, problémákkal küzdő személy).

A második kifejezés az *улен чеп* („élő betegség”) 'boldogtalan ember' volt. Az adatközlők ezt a kifejezést szinte egyáltalán nem ismerték,¹⁹ a 36 válaszadóból csupán három felelt a kérdés ide vonatkozó részére. A három feleletből kettő szerint a bajos, idegeskedő, semminek sem örülő emberre lehet mondani, egy szerint pedig valamilyen félelmetes dologra.

A következő a *(в)ыль яра* („új/nyers seb”) 'új idegeskedés, probléma'. A betegségnévvel alkotott kifejezést kilenc adatközlő ismerte. Négy válasz szerint valamilyen új idegeskedés kapcsán lehet mondani, öt szerint pedig erős bánat vagy fájdalom esetében. Az

¹⁹ Ez a kicsi arány már csak azért is meglepő, mert ez a kifejezés – sok másikkal ellentétben – szerepel a frazeológiai szótárban. (Дзюина 1967: 115)

улен чер 'boldogtalan ember' és az (в)ыль яра 'új idegeskedés, probléma' esetében a kifejezések szintén a nyugtalan lelkiállapothoz (elsősorban idegeskedés) köthetőek.

A negyedik megkérdezett kifejezés a *гужло кадь итүське* 'nem lehet megszabadulni valakitől' („rühként tapad”) volt. Ahogy korábban is említettem már (IV/7/a), ez nem tekinthető hétköznapi metaforának. A hat válaszból öt megegyezik abban, hogy olyan dologra, vagy személyre lehet mondani, aki alkalmatlankodik, akitől meg akarunk szabadulni.²⁰ Egy válasz viszont teljes mértékben eltért a többitől. Eszerint valamilyen tetszetős dologra (emberre, állatra) lehet használni a kifejezést. Úgy gondolom, ebben a jelentésben egy másfajta szemléletmód tükröződik. Az, hogyha valakinek nagyon tetszik valami, akkor „rühként tapad hozzá”, nem akar megszabadulni tőle.

Az utolsó kifejezés a *номыр шекез өвөл* 'ideális, boldog ember' („nincs semmi sebe”) volt. Korábban már említettem, hogy ez a kifejezés azért különösen érdekes, mert attól függően, hogy a *шек* 'súlyos seb' vagy 'hiba, hiányosság' jelentése érvényesül, úgy változik a kifejezés jelentése is (IV/7/a). Ezt a kifejezést 12 adatközlő ismerte. Ebből három válaszadó értelmezte úgy, hogy a *номыр шекез өвөл* a boldog emberi állapotra használható. A maradék kilenc válasz szerint viszont a nagyon jó, hibátlan minőségre. Ebből jól látszik, hogy a lexémának inkább a 'hiba, hiányosság' jelentése kezd egyre jobban érvényesülni.

Habár az egyes kifejezések kapcsán sokszor kevés válasz érkezett (a kifejezések többségét az adatközlők fele egyáltalán nem ismerte), a válaszok meglehetősen összhangban vannak egymással, egy azonos jelentés rajzolódik ki, csupán árnyalatnyi eltérések figyelhetők meg.

4. Harmadik kérdés: Tud még írni olyan kifejezéseket, ahol a betegségneveket nem a betegségre vonatkozó jelentésben használják?

A legkevesebb válasz – ahogyan az várható volt – erre a kérdésre érkezett. A 36 kitöltőből mindössze 27-en feleltek erre a kérdésre. Ennek ellenére 11 új kifejezéssel lehetett bővíteni a korpuszt a válaszok alapján. Ezek között szerepeltek szitkozódások, vagy a megkérdezett kifejezések más alakjai is. A függelékben természetesen jelzem, mely kifejezések származnak a kérdőíves gyűjtésből.

²⁰ Ez némileg a magyar kifejezés jelentésével is összhangban van – a *ragadós mint a rüh* szóláshasonlat szintén ilyen szituációkban használható.

V. Metaforikus leképzések

A kognitív metaforaelméletben a leképzés (megfelelés) a közvetítőfogalom projekciója egy célfogalomra. A fogalmi metafora esetében ezek a megfelelések két különböző fogalmi keret között jönnek létre. (Kövecses-Benczes 2010: 229) Ebben a fejezetben bemutatok azokat a megfeleléseket, amelyekben a fogalmi metafora forrástartományát valamilyen betegségnevével alkotja. A korpuszból nem minden kifejezést sikerült besorolni, ezeket a fejezet végén szintén ismertetni fogom. Először a kifejezések szó szerinti jelentését adom meg, utána pedig az „értelmét”. Az idetartozó szakirodalmat követve ebben a fejezetben már nem mutatom be a kifejezések morfológiai elemzését. (Kövecses-Benczes 2010: 96) Ezek a kifejezések az előző fejezetben (IV) „definiáltak” alapján lettek kiválasztva.

a) A NYUGTALANSÁG EGY (FÁJÓ) SEB

A csoportba tartozó kifejezésekben szereplő betegségnevek: *пõськы* 'pattanás, kiütés', *яра* 'fekély, mély seb', *гужло* 'ekcéma, sömör, rüh'.

- (1) *аслаз пõськыез потоз ай*
„magára pattanása jön”
saját magának okozza a nyugtalanságot
- (2) *(в)ыль яра*
„új/nyers seb”
friss nyugtalanság, aggodalom
- (3) *висись пõськы кадь*
„fájó pattanásként”
nagy probléma, aggodalom
- (4) *кие потэм пõськы быдэс мугерез висьытэ*
„a kézre jött pattanás az egész testnek fáj”
a kis gond is nagyon nyugtalanítja az embert

- (5) *лек пӧськы кадь висыны*
 „súlyos pattanásként fáj”
 komoly gond miatti aggodalom
- (6) *пӧськы ныръяськем ини*
 „pattanás kikel már”
 valamilyen nagy gond lesz
- (7) *пӧськыез пӧсьтоз ни*
 „pattanása már kifakad”
 nagyon idegeskedik és kifakad
- (8) *сюлмын гижло*
 „szívében rüh”
 mindig gondolkodik, nyugtalankodik
- (9) *яраосын курадӓись*
 „sebekben kínlódó”
 sokat nyugtalankodik

b) A BÁNAT EGY SEB

A csoportba tartozó kifejezésekben szereplő betegségnevek: *яра* 'fekély, mély seb', *пӧськы* 'pattanás, kiütés', *шек* 'súlyos seb'.

- (10) *бурмымтэ яра кадь*
 „gyógyulatlan sebként”
 szomorú dologra emlékeztetik
- (11) *висись пӧськы вылэ сылал пызьнаны*
 „fájó pattanásra sót szórní”
 elmélyíteni valaki bánatát
- (12) *висись яраез исаны*

„fájó sebét bosszantja”
régi bánat eszébe jut

(13) *номыр шекез өвөл*
„nincs semmi sebe”
boldog ember

(14) *шекъёсты палэнтыны*
„sebeit félreteszi”
megszünteti a bánatát

(15) *яра вылэ сылал пызьнаны*
„sebre sót szórni”
elmélyíti valaki bánatát

(16) *яраен турмемын улонэз*
„sebekkel borított az élete”
nehéz, szomorú élete van

(17) *яраез урзэктэм*
„a sebe elgennyesedett”
szomorú állapotba került

c) AZ IRRITÁLÓ EMBER/JELENSÉG EGY FERTŐZŐ BETEGSÉG

A csoportba tartozó kifejezésekben szereplő betegségnevek: *гужло* 'ekcéma, sömör, rüh', *калера* 'fertőző betegség, pestis, kolera', *кыль* 'fertőző betegség, gonosz szellem', *сьөдкыль* 'himlő, tífusz'.

(18) *гужло кадь бордаз лякиське*
„rühként ragad/ragaszkodik hozzá”
nem lehet megszabadulni valakitől

(19) *гужло кадь итүйське*

„rühként tapad”
nem lehet megszabadulni valakitől

(20) *калера басьтон!*
„fertőző betegség/kolera vivés”
megette a fene (szitkozódás)

(21) *кыль басьтон!*
„fertőző betegség vivés”
megette a fene (szitkozódás)

(22) *кыль кадь бордаз итүүське*
„fertőző betegségként tapad hozzá”
nem lehet megszabadulni valakitől

(23) *синазкыль*
„fertőző betegség a szemre”
utálatos ember

(24) *сьөдкыль кадь ветлэ*
„himlő/tífusz módjára jár”
rosszat gondoló ember

d) A BÁNAT EGY BETEGSÉG

A csoportba tartozó kifejezésekben szereplő betegségnevek: *чер* ’súlyos betegség, fertőzés, rossz, betegséget terjesztő szellem’.

(25) *дунэн чер утчаны*
„pénzzel betegséget keresni”
bort iszik, kocsmába megy²¹

(26) *улэн чер*

²¹ A kifejezés alapja talán az lehet, hogy a bánatos ember kocsmába megy, bort iszik.

„élő betegség”
boldogtalan ember

(27) *чер карыны*
„betegséget okozni”
szomorúságot okoz valakinek

(28) *через аслыз мед луоз*
„betegség magának legyen”
a rossz kívánság szálljon vissza a rosszakaróra

e) AZ IDEGESKEDÉS FEJFÁJÁS

A csoportba tartozó kifejezésekben szereplő betegségnevek: *йыр висён* 'fejfájás'.

(29) *йыр висемлэсь пыд мед висёз*
„fejfájás helyett a láb fájjon”
inkább járjon utána valaminek, minthogy később idegeskedjen miatta

(30) *йыр висён шедьтыны*
„fejfájást találni”
mindig idegeskedik valami miatt

(31) *тон йыр висёнлэсь урод*
„te a fejfájástól is rosszabb vagy”
idegesítő ember

f) A TUDATLANSÁG VAKSÁG²²

A csoportba tartozó kifejezésekben szereplő betegségnevek: *синтэм* 'vak, hályog'.

(32) *синтэм быдлэ*

²² A TUDÁS LÁTÁS fogalmi metafora ellentétéként. (Kövecses-Benczes 2010: 117)

„a vak rossz irányba megy”
ha nem tanul valaki, akkor buta lesz

(33) *синтэм куды*
„vak kosár”
tapasztalatlan ember

(34) *синтэм курег*
„vak tyúk”
olyan ember, aki nem tud általános dolgokat

(35) *синтэм така*
„vak kos”
tapasztalatlan ember

(36) *синтэм шырни*
„vak kisegér”
tapasztalatlan ember

g) A NEMTÖRÖDÖMSÉG VAKSÁG

A csoportba tartozó kifejezésekben szereplő betegségnevek: *синтэм* 'vak, hályog'.

(37) *синтэм куреглы чабей*
„vak tyúknak (minden) búza”
akinek minden mindegy

(38) *синтэм муртлы шунды но сьӧд*
„vak embernek a nap is fekete”
akinek minden mindegy

(39) *синтэм-пельтэм ворттылыны*
„vakon süketen menni”
nagyon siet, rohan (környezetre nem figyelve)

- (40) *синтэм шудыны*
„vakon játszani”
szeretőkre mondják

h) Nem besorolt kifejezések

A következő kifejezéseket egyik kategóriába sem sikerült pontosan besorolni. Ennek egyik oka, hogy az adott betegségnevével (vagy hozzá hasonló jelentésű lexémával) nem található több kifejezés a korpuszban, így mintát sem lehetett megállapítani. A másik ok, hogy a kifejezés „értelme” nem illeszkedik pontosan egyik kategóriába sem. Ezeket a kifejezéseket a következőkben ismertetem.

- (41) *кӧт вия*
„hasmenés”
irigy

- (42) *кыл выжыяад пӧськы мед луоз*
„nyelve tövén legyen pattanás”
sokat pletykáló emberre

- (43) *кыл вылаз пӧськы потоз*
„nyelvre nőjön pattanás”
sokat pletykáló emberre

- (44) *кыл йылад пӧськы мед потоз*
„nyelv hegyén legyen pattanás”
sokat pletykáló emberre

- (45) *кыль мед басьтоз*
„fertőző betegség vigye el”
fene vigye

- (46) *кыльдэй мед быттоз*

„fertőző betegség vigye el”
fene vigye

(47) *кышкыт яраез вотэсэ вотсаз*
„súlyos sebét hálóba szőtte”
nem foglalkozik a problémával

(48) *пуны кыль кадь*
„hideglelésként”
nem lehet megszabadulni valakitől

(49) *синтэм атаслы көжы сюрем*
„vak kakasnak torkán akad a borsó”
amikor valaki feleslegesen csap nagy zajt, túlaggódja a dolgokat

(50) *сьөдун пунал*
„angolkóros kisgyerek”
nagyon sovány, beteges

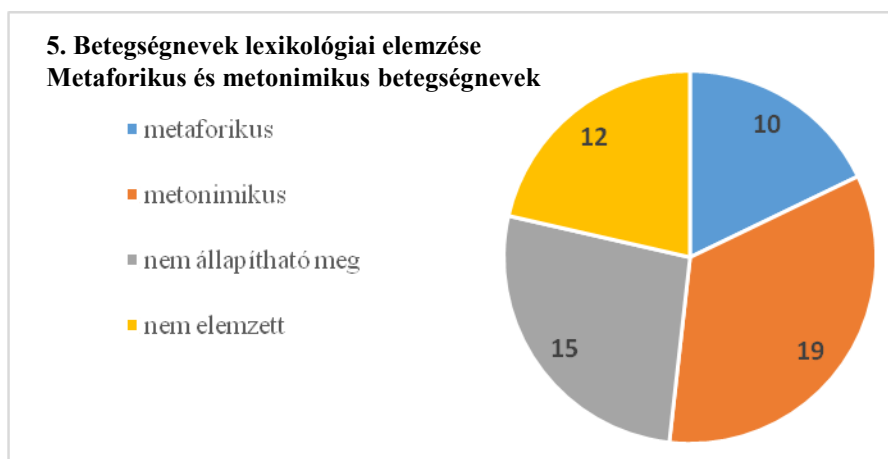
(51) *юн мугоре но гижло потэ*
„az egészséges testen is lesz rüh”
nem mutatja a bánatát, de egyszer majd kifakad

VI. Eredmények

1. A lexikológiai vizsgálat eredményei

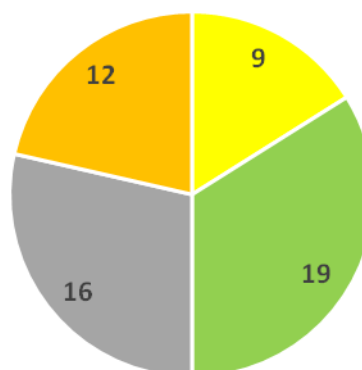
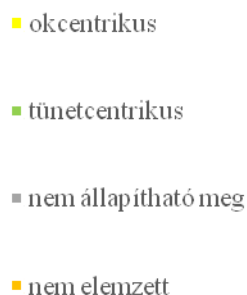
A lexikológiai elemzés során 56 betegségnevet vizsgáltam. Habár ez a kutatás nem tekinthető teljes mértékben kimerítőnek, bizonyos - véleményem szerint általánosnak tekinthető - jelenségek így is kirajzolódtak. Ilyen például a metonímia alapú elnevezések erős túlsúlya a metafora alapúakhoz képest. Az 56 betegségnevből 29 esetében volt megállapítható, hogy egy metafora vagy metonímia az elnevezés alapja. Ebből a 29 betegségnevből 19 alapja valamilyen metonímia, és csupán tíz betegségnevet metaforikus

(vö. 1. diagram). Úgy gondolom, hogy a metonimikus betegségnevek túlsúlya általános jelenség, egy nagyobb korpuszal való vizsgálat során is hasonló lenne az eredmény. Ennek okát abban látom, hogy az orvostudomány fejlődésével a betegségek azonosításánál sokkal kisebb szükség, igény van arra, hogy valami általunk jól ismert jelenséghez hasonlítsuk, inkább valamilyen ok-okozati kapcsolat alapján megy végbe az azonosítás. Ahogy Magyar László András (2000) írta munkájában, a metaforikus elnevezések képezik a legrégebbi réteget a betegségnevek között. A dolgozat I. fejeztében részletesen kifejtem, hogy a metafora alapú elnevezések miért tekinthetők archaikusabbnak, mint a metonimikusak (III/1).

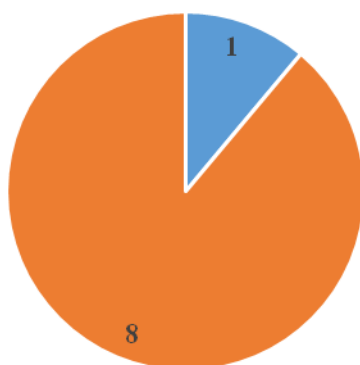
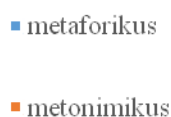

A másik, szintén általánosnak tartható jelenség, hogy a betegségek elnevezésénél túlnyomó többségben a tünetcentrikus elnevezés dominál. Mind a metaforikus, mind a metonimikus betegségnevek csoportjára igaz ez a megállapítás (III/3). A korpuszból 28 betegségnev esetében állapítható meg valamilyen betegségszemlélet. Ebből kilenc esetben a megközelítés okcentrikus, és 19 esetben tünetcentrikus. Korábban említettem, hogy az okcentrikus megnevezések archaikusnak tekinthetők (III/3.), ahogyan azt is, hogy a népi orvoslás jellegzetessége, hogy a betegség egyedi okát, eseményét keresik (II/1.). Az orvostudomány fejlődése miatt ez az igény fokozatosan elhalványul, és inkább a betegség valamelyik tünete kerül a középpontba az azonosításnál. Ezért úgy gondolom, hogy a tünetcentrikus betegségnevek túlsúlya egy nagyobb korpusz esetében ugyanúgy jelentkezne, mint a metonímia alapú betegségneveké.

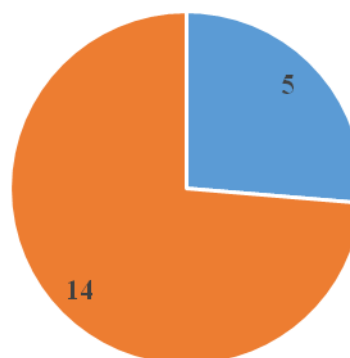
6. Betegségnevek lexikológiai elemzése
Okcentrikus és tünetcentrikus betegségnevek

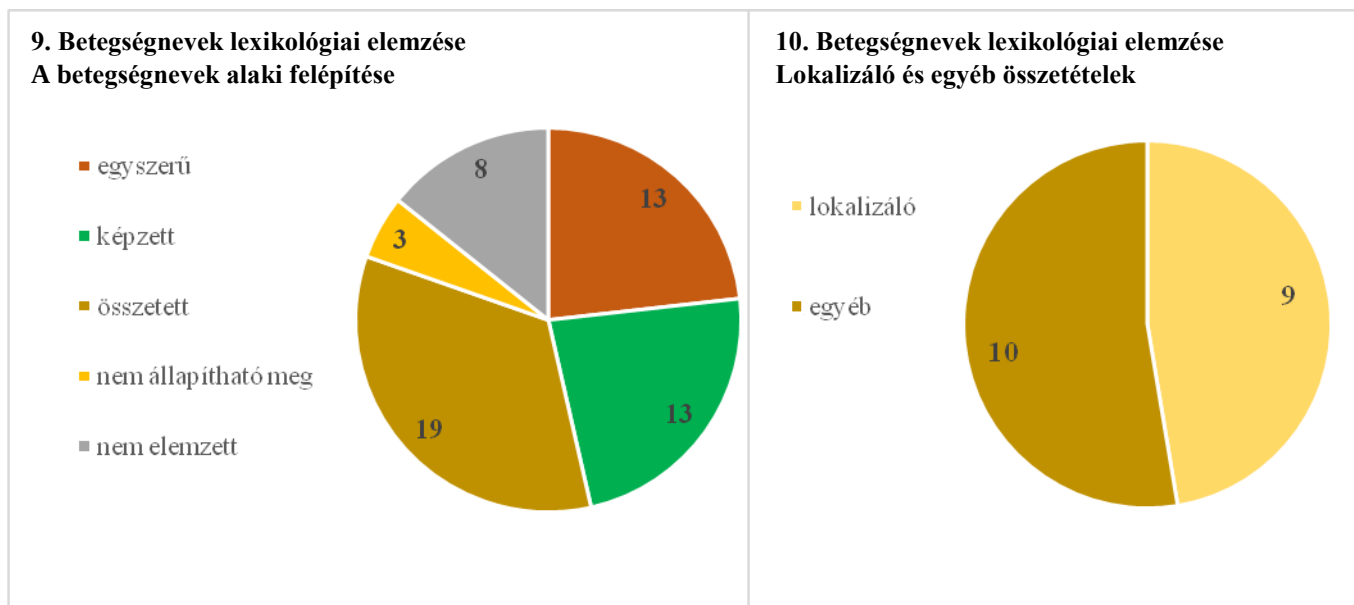
7. Betegségnevek lexikológiai elemzése
Okcentrikus betegségnevek

8. Betegségnevek lexikológiai elemzése
Tünetcentrikus betegségnevek

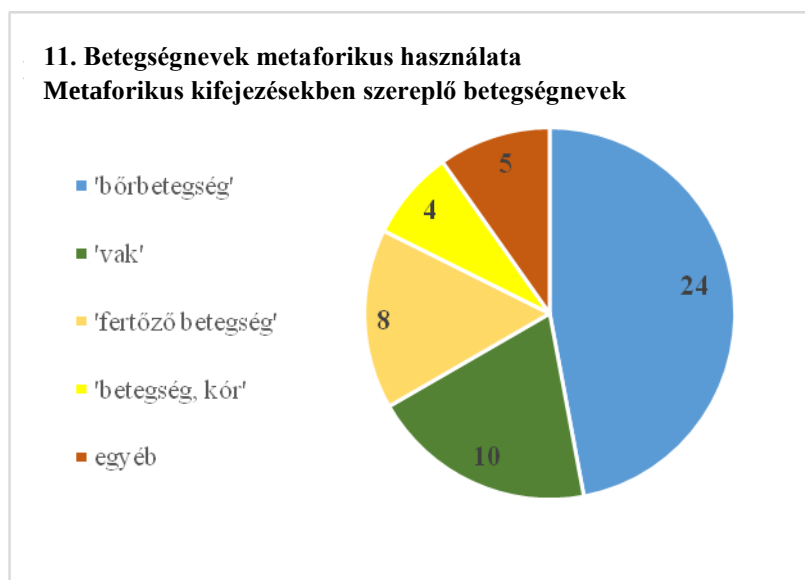

A morfológiai jellemzőknél, a szóalak felépítését tekintve egyértelműen látszik, hogy az összetételek dominálnak. Az 56 betegségnevből 45 esetében lehetett megállapítani, hogy egyszerű, képzett vagy összetett szó. Ebből a 45 betegségnevből 13 fejeződött ki egyszerű szóval, 13 képzettel, és 19 pedig valamilyen szóösszetétellel. Az összetételekből kilenc lokalizáló összetétel tíz pedig valamilyen egyéb. Vagyis látható, hogy a betegség lokalizálásának igénye elég erőteljesen jelen van. Úgy gondolom, hogy egy nagyobb korpusssal történő vizsgálat során a lokalizáló összetételek hasonló arányban szerepelnének, mint a jelen esetben. Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy sok esetben a lokalizáló betegségneveknél nem állapítható meg, hogy metaforikusak vagy metonimikusak, illetve hogy melyik betegségszemlélet érvényesül az elnevezésnél. Ennek oka az lehet, hogy ezeknél a betegségneveknél a lokalizálás segít az azonosításban, ezért nem feltétlenül szükséges, hogy az okáról vagy tünetéről, esetleg valamihez való hasonlósága alapján azonosítsuk.

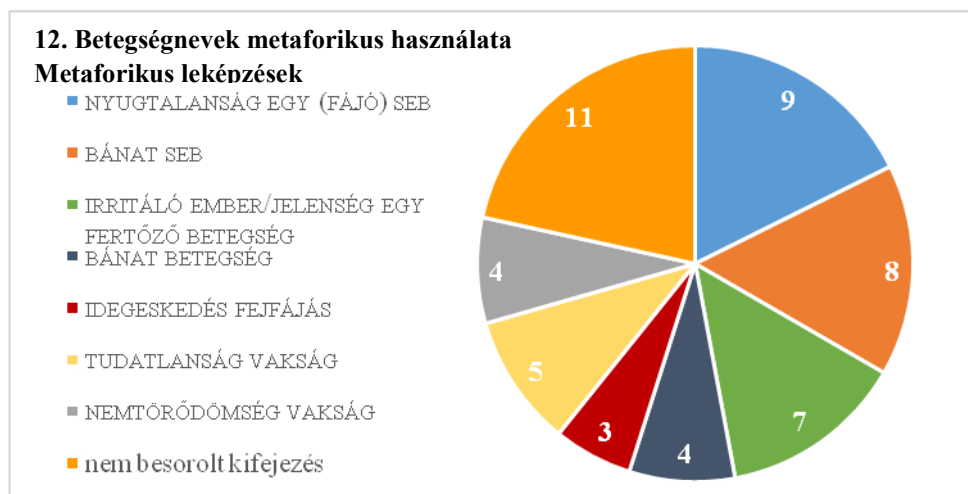
2. A betegségnevek metaforikus használata

Ahogy korábban is említettem már (IV/2.) a legtöbb esetben valamilyen bőrbetegség neve szerepel a metaforikus kifejezésekben. A 51 kifejezésből 24-ben szerepel 'bőrbetegség' (vagy esetleg 'bőrhiba, seb') jelentésű szó. A következő csoport a 'vak, hályog' szóval alkotott kifejezéseké. Összesen tíz alkalommal szerepelnek a korpuszban. Hét kifejezésben szerepel 'fertőző betegség', négy alkalommal 'betegség, kór' és öt esetben pedig egyéb jelentésű lexémák alkotják a forrástartományt.

A metaforikus kifejezések vizsgálatánál a következő leképzéseket lehet elkülöníteni: A NYUGTALANSÁG EGY (FÁJÓ) SEB; A BÁNAT EGY SEB; AZ IRRITÁLÓ EMBER/JELENSÉG EGY

FERTŐZŐ BETEGSÉG; A BÁNAT EGY BETEGSÉG; AZ IDEGESKEDÉS FEJFÁJÁS; A TUDATLANSÁG VAKSÁG; A NEMTÖRŐDÖMSÉG VAKSÁG.

Ezek alapján jól látható, hogy habár a betegségre általában elvont jelenséggként tekinthetünk (sok esetben a betegség céltartomány), mégis szép számmal található példa arra is, amikor a betegség szolgál forrástartományként egy még absztraktabb fogalmi terület „leírásához”. Ez a fogalmi terület sokszor valamilyen lelki, mentális állapothoz, közérzethez köthető. Így a legáltalánosabb leképzés, amely szinte mindegyik kategóriára igaz (kivéve talán a ’vak, hályog’ lexémával alkotott kifejezéseket) a ROSSZ, NYUGTALAN BELSŐ ÁLLAPOT BETEGSÉG.

Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy habár a fenti esetekben fogalmi metaforákról beszélünk, tágabb kontextusban vizsgálva ezen kifejezések nagy része beleilleszkedik a HATÁS AZ ÉRZELEM HELYETT fogalmi metonímiába is. (Kövecses-Benczes 2010: 117) Az idegesítő ember hatása lehet az, hogy fejfájást okoz, ahogyan a boldogtalan élet hatása lehet, hogy olyan, mintha sebekkel lenne borítva (V/d, e).

Úgy gondolom, hogy más nyelvekben történő hasonló vizsgálatok igazolnák, hogy a ROSSZ, NYUGTALAN BELSŐ ÁLLAPOT BETEGSÉG fogalmi metafora univerzális metaforának tekinthető (Kövecses-Benczes 2010: 95–96), hiszen nyelvtől függetlenül ugyanaz a testi tapasztalat áll a háttérben. Ez még orvosilag is alátámasztható, hiszen sok betegség – különösen a bőrbetegségek – pszichoszomatikus problémák tünetei lehetnek. (Hajós 2012) Vagyis a pszichés problémák (stressz, szorongás), mint elvont, megfoghatatlan jelenségek a valóságban is gyakran bőrbetegségek formájában realizálódnak. Ezért tartom lehetségesnek, hogy a fent említett fogalmi metaforák nagy része univerzális.

BIBLIOGRÁFIA

Berde Károly 1940: *A magyar nép dermatológiája*, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest

Csúcs Sándor 1990: *Chrestomathia Votiacica*, Tankönyvkiadó, Budapest

Downing, Laura Hidalgo – Mujic, Blanca Kraljevic 2009: Infectious diseases are sleeping monsters: Conventional and culturally adapted new metaphors in a corpus of abstracts on immunology, *Ibérica* 17, 61–82.

Дзюина, Клавдия Николаевна 1967: *Краткий удмуртско-русский фразеологический словарь*, Udmurtia, Izsevszk

Дзюина, Клавдия Николаевна 1996: *Средства образного выражения в удмуртском языке*, Udmurtia, Izsevszk

Elekes Zsuzsanna 2010: *Egészségkárosító magatartások és mérési módszerek*
www.tankonyvtar.hu – utolsó letöltés: 2015. január 3.

Frake, Charles 1980: *Language and Cultural Description*, Stanford, Stanford University Press

Galgóczi László 1981: Szitokszóvá vált betegségneveink, *Magyar Nyelv* 77, 188-196.

Hajós Anett 2012: *Lelki bajok testi tünetekben*
www.hazipatika.com/psziche/harmoniaban/cikkek/lelki_bajok_testi_tunetekben - utolsó letöltés: 2015. január 3.

Kozmács István 2002: *Udmurt-magyar szótár*, Savaria University Press, Szombathely

Jääsalmi-Krüger, Paula 1990: *Ostjakische Krankheitsnamen und deren Benennungsmotivation*, Wiesbaden

Kicsi Sándor András 1999: A hagyományos magyar népi okcentrikus betegségszemléletről, *Orvostörténeti közlemények* (166–169), 107–119.

www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/4.25/1999_166_169_kicsi_sandor_hagyomanyos_magyar.pdf – utolsó letöltés: 2015. január 3.

Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010: *Kognitív nyelvészet*, Akadémiai Kiadó, Budapest

Kuna Ágnes 2010: *Szent Antal tüzetől a Münchausen-szindrómáig*

www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.4/kuna_szent_antal_tuzetol.pdf – utolsó letöltés: 2015. január 3.

Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Metaphors we live by*, University of Chicago Press, Chicago

Magyar László András 2000: Állatok és betegségnevek, *Orvostörténeti közlemények* (170–173), 161–177.
www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/2.13/2000_170_173_magyar_laszlo_allatok_betegsegevek.pdf – utolsó letöltés: 2015. január 3.

Magyary-Kossa Gyula 1929: *Magyar orvosi emlékek II*, Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest

Munkácsi Bernát 1990: *A votják nyelv szótára*, Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai I., Pécs

Munkácsi Bernát 1887: *Votják népköltészeti hagyományok*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

Sontag, Susan 1978: *Illness as Metaphor*, Farrar, Straus & Giroux, New York

Szathmári István 2008: *Alakzatlexikon*, Tinta Könyvkiadó, Budapest

Szikszaíné Nagy Irma 2007: *Magyar stilisztika*, Osiris Kiadó, Budapest

TESZ= Benkő Lóránd szerk. 1967-1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-II-III*, Akadémiai Kiadó, Budapest

tt.wikipedia.org/wiki/Татарстан – utolsó letöltés: 2015. január 3.

Zaicz Gábor 2006: *Etimológiai szótár*, Tinta Könyvkiadó, Budapest